

Знаходження суспільством способів та можливостей переходу на оцінкові позиції “±” можна було б вважати цивілізаційним шляхом до соціального примирення. Немоżliвість досягнення тієї мети скептики та песимісти вважають слабкою стороною «теорії». Але перспективні можливості такого спрямування наших мислення та поведінки, коли все, що начебто характеризується негативно, може мати при відповідних умовах і позитивні сторони, все ж привабливі. Чи варто так рішуче відмовлятися від тих перспектив? Чи не варто ще раз звернутися до моралі, до її невичерпних джерел? Чи не краще в черговий раз покласти надії на безконечні можливості релігії, вплив якої на людську психіку продовжує залишатися далеко не вичерпанним? А виховання в сім’ї, у школі, в колективі? Безумовно, за тим стоїть нова мораль, нова громадянськість, більш тонкі вимоги на право зайняти місце в суспільстві, стратегією і тактикою котрого є мирне співіснування.

Якщо ХХ сторіччя проходило під гаслом теоретичного розвитку фізики та біології, то, на думку вчених, ХХІ століття буде століттям гуманітарних наук – **наук про людину та людство**. Є всі підстави вважати, що це буде століття, для котрого вирішення конфліктів та протиріч людства буде його основною життєвою метою. Не виключене, що в тому складному процесі свою конструктивну роль могла би відіграти ще одна властивість суспільства – “Позиція ± нуль”.

УДК 725.8

М.В. Сіверс

Київський національний університет будівництва і архітектури,
кафедра основ архітектури і архітектурного проектування

АРХІТЕКТУРНО-РОЗПЛАНУВАЛЬНИЙ ХАРАКТЕР ОРГАНІЗАЦІЇ САКРАЛЬНИХ ПЛОЩ

© Сіверс М.В., 2009

Запропоновано деякі особливості архітектурно-розпланувальної організації сакральних площ України на прикладі Києва як найдавнішого міста Київської Русі, що з давніх-давен має свої аутентичні традиції та декількох російських міст, які багато в чому мають такі самі риси розвитку.

In articles are proposed some special features architectural-planning organization of the sacral areas of Ukraine, on an example of Kiev as the earliest city of Kievan Rus' which from old time has the authentic traditions, and several Russian cities which in many respects have the same lines of development.

Постановка проблеми

Містобудівний розвиток найкрупніших та крупних міст України за умов консолідаційно розгалуженого розшарування клерикальної організації християнських храмів на православні та католицькі зумовлений передовсім історично обумовленою системою розрізнення матеріалізації процесу здійснення церковних відправлень. Якщо у Західних областях України цей процес має доволі сталу форму, яка отримала беззаперечну і таку, що надто складно інтерпретується в межах католицького догмату, традицію, то організація православних храмів, яка сягає давнини візантійського канону, віддзеркалюється у перманентному підході, що протягом останнього

десятиліття XX ст. — початку XXI ст. щодали більше відбиває пошук нових архітектурних форм власне православного храмового формотворення. Цей процес ґрунтується на засадах переосмислення не лише достеменного догматично орієнтованого розвитку архітектурної форми православного храму, але — тим самим — активно впливає на формування міської тканини і міського каркасу, що розглядаються з боку організації сучасної інфраструктури міста, по-перше, враховуючи нагальні потреби формування сакрального обрису найвиразніших його перспектив, по-друге, з необхідності організувати відправлення сакральних дій відповідно до канону. Розв'язання задач формування естетично довершеної форми художнього виразу сакральної функції відповідних об'єктів залежить від сприйняття сакральних споруд серед інших типів громадських будівель і потребує не менш прискіпливого дослідження, особливо коли йдеться про формування у міській тканині об'єктів, що мають неабиякі художні якості.

Спрямування сакральних споруд на забезпечення духовних потреб городян (пастви) потребує за сучасних умов вирішення низки архітектурно-розпланувальних проблем, які кожного конкретного разу набувають специфічних функціональних рис. З огляду на це у нашому дослідженні центром уваги стає, з одного боку, розв'язання питань організації сакральних площ православного канону, з іншого боку, — розроблення конкретних, теоретично й історично обумовлених пропозицій щодо безперечного наслідування традиції створення центральних (у великих містах) храмових комплексів, які за сучасних умов більше враховують необхідність організації розпланувальної інфраструктури, ніж передбачають створення оригінального міського довкілля для відправлення православних сакральних функцій.

Аналіз досліджень та публікацій

Цією проблематикою займалися багато вчених різних галузей, адже релігійні вірування та культура здавна цікавлять суспільство. З теоретичних досліджень філософії та богослов'я можна назвати праці С.С. Аверінцева, М.О. Бердяєва, о. Льва Лебедева, Є.Н. Трубецького, П.О. Флоренського, О.Ф. Лосєва, М.Ю. Брайчевського та ін., наукові праці та дослідження М.І. Брунова, А.В. Буніна, Г.К. Вагнера, В.В. Вечерського, М.Ф. Гуляницького, А.В. Іконнікова, М.П. Кудрявцева, В.І. Тимофійенка та багатьох інших. На жаль, через брак історичного матеріалу та довгий шлях нашої країни до незалежності та вільного відображення власних аутентичних традицій у мистецьких витворах, зокрема архітектурі, залишається багато прогалин в особливостях архітектурно-будівних традицій, що від початку хрещення Русі до сьогодні продовжують свій розвиток.

Формулювання цілі статті

Метою статті є висвітлити деякі особливості архітектурно-розпланувальних традицій організації православних сакральних площ у великих містах України, наприклад, Києва.

Виклад основного матеріалу

Новітні дослідження у галузі історії вітчизняної містобудівної культури, проведені, зокрема, М.П. Кудрявцевим [1,2], Г.В. Алфєровою [3] і о. Львом Лебедєвим [4], виділяють три основні типи містобудівної композиції давньоруського міста. Це зокрема: композиція, за формою наближена до кола, що здавна в різних народів є символом вічного життя, вічного Царства Небесного; хрестоподібна містобудівна композиція, характерна для міст, де головним храмом був собор, споруджений в ім'я Спасителя або Матері Божої; трикутна композиція, що відрізняє міста з головними соборними храмами в ім'я Пресвятої Трійці. Очевидно при цьому, що універсальним центром — архітектурно-ідеологічною домінантою й організуючим початком — для ієрархічних містобудівних систем всіх перерахованих типів історично був православний соборний храм.

Слов'яни-язичники Київської Русі, поклоняючись шанованому ними божеству — володареві Всесвіту Перунові, традиційно ставили його зображення на високих, відкритих місцях: вершинах пагорбів, берегах рік і озер, — тим самим не тільки підкреслюючи головне ідейне значення кумира, але й визначаючи його роль своєрідного композиційного центра в об'ємно-просторових структурах

своїх поселень. Сучасні історико-археологічні дослідження свідчать про створення слов'янами-язичниками й розвинутої храмової культури. Так, встановлено, що великий язичеський храм (святилище, капище), періодично обновляючись і перебудовуючись за наказами племінних князів, протягом декількох століть функціонував у композиційному центрі давнього Києва. Зайнявши Київський престол в 980 р., князь Володимир насамперед обновив старе язичеське капище міста. У центрі він спорудив бога грози й військової доблесті – "Перуна древяна, а главу його сребрену, а вус злат"; таким чином, осередком древньої руської столиці став найбільший загальний сакральний (храмовий – *М.С.*) центр [5].

Прийняття Руссю християнства князем Аскольдом та остаточне наслідування нової віри князем Володимиром Святославичем стало початком повсюдного будівництва християнських церков і монастирів [6,7]. Перші руські християнські храми найчастіше споруджувалися на місцях колишнього розташування язичеських кумирів, стаючи, таким чином, "головними композиційними домінантами давньоруських міст". Сам князь Володимир "повеле рубити церкви й поставляти на місцях, иде ж стояху кумири", спорудивши на пагорбі, де колись стояли кумири Перуна й інших язичеських богів, християнський храм Св. Василя [8].

Майже всі церкви й монастирі Києва були поставлені на вершинах, з добрим оглядом навколо, на пагорбах, і панували над навколишньою міською забудовою, організували простір, слугуючи своєрідними орієнтирами, що формували силует міста. Перша велика кам'яна християнська церква – церква в ім'я Успіння Пресвятої Богородиці (Десятинна) – була споруджена за межами старих укріплень і стала центральною домінантою нового, більшого міста, що приблизно в той же час було побудовано Володимиром. Територія нового міста досягала 10 га. Перед Десятинною церквою було створено головну міську площу. Тринадцятиглавий Свято-Софійський собор Києва, зведений у першій половині XI століття (близько 1037 р.), на місці перемоги князя Ярослава Мудрого над печенігами, – "завдяки нагорному розташуванню... був видний здалеку" і, вповні пануючи над Києвом, у комплексі із церквами Святої Ірини й Святого Георгія став новим композиційним центром кремля й міста, прикрасою їх "яко церква чудова й славна". Тут необхідно відзначити таку специфічну якість давньоруської християнської православної церковної архітектури: формуючи одну з найцінніших традицій національної культури, головні храми давньоруських міст, такі як Софія Київська (споконвічно мала статус кафедрального – архієрейського – собору), символічно й функціонально були не тільки церковним, але й меморіальним спорудженням, будучи спорудженими державою на згадку й прославляння видатних історичних осіб і подій. Додаткове й по суті невіддільне від власне релігійно-меморіального призначення церковного будинку, своєю чергою, припускало центральне місцезоташування його в містобудівній структурі давньоруського міста, великомасштабність обсягів, центричну композицію, багатоглав'я. Споруджений як головний храм давньої Руської держави, київський кафедральний собор в ім'я Святої Софії своєю художньою досконалістю й індивідуальністю довів творчу особливість та самобутність української архітектури і, ставши видатним загальнокультурним явищем XI сторіччя, вплинув на розвиток усього українського церковного зодчества.

Перша відзначена літописом будівельна подія в історії Новгороду датується 989 р., коли у зв'язку з Водохрещенням Російської землі в центрі її дитинця був зведений перший християнський храм – дерев'яний собор в ім'я Святої Софії [7]. До середини XI століття Новгород являв собою добре укріплене поселення, що згрупувалося на невисокому пагорбі навколо дитинця, "серед якого височів потужний п'ятиглавий Софійський собор", споруджений замість згорілого в 1045–1052 р. однойменного храму, при князі Володимирі Ярославовичі. Через століття, із забудовою правобережжя р. Волхов в районі Ярославова дворища й спорудженням через ріку дерев'яного мосту, Новгород набув характерної двочастинної структури, однак, незважаючи на традиційно важливе для міста значення правобережного центра – Торговельної (Вічової) площі, – архітектурним центром Новгороду залишався кремль, тому що новгородський дитинець містив наймонументальніші будинки на чолі із Софійським собором.

У перші роки існування Москви, ще при князі Юрії Довгорукуму, на Боровицькому пагорбі, у середині нової частини міста було споруджено дерев'яну цвинтарну церкву, на місці якої в 1326 р. митрополит Петро заснував головний храм Москви – кам'яний Свято-Успенський собор, що поклав початок формуванню архітектурно-просторового ансамблю центральної – Соборної – площі Кремля й міста.

Подібне просторове визначення церковної архітектури в структурі міста було обумовлено як прагненням духовної й князівської влади Древньої Русі до знищення язичеських символів, так і бажанням просторово-планувальними засобами ієрархічно виділити християнський храм як статичний стрижневий центр, як ідейно-символічний осередок руського міста, що розвивається. Храм поступово перетворився на вирішальний фактор міського ансамблю.

Крім перерахованих вище, такі найбільші явища давньоруського церковного зодчества, як: Свято-Троїцький собор Пскова, закладений в X столітті; шестистовпний Свято-Успенський собор Володимира, побудований в 1158 – 1161 р., – подібно Київській Святій Софії, протягом століть були осередком різнобічного громадського життя найважливіших міст, а в розумінні містобудівному – композиційними центрами об'ємно-просторової організації історичних ансамблів Пскова й Володимира, що заклали основи національної містобудівної культури та відіграли величезну роль у подальшому розвитку та формуванні архітектурного вигляду українських міст.

Ключове ідейно-символічне значення українського православного храму, що незмінно претендував на місце головного осередку людей, його найважливіші архітектурно-художні характеристики, як то: монументальність, центричність вертикальної композиції й пов'язана з нею кубічна форма основного обсягу, відносна рівнозначність всіх чотирьох фасадів, багата зовнішня декорація, – спричиняли традиційність розташування його не тільки в композиційному центрі міста, але й на відкритому місці, що допускає всебічний огляд на просторі, тобто на площі. Своєю чергою, пошук оптимального варіанта розміщення будівлі у межах площі, як правило, приводив до постановки храму в її геометричному фокусі.

На площу, у центрі якої піднімався головний міський собор, як правило, знаходилися будинки, що мали найбільше значення для суспільства. Від кріпосних воріт формувалися і основні вулиці. Ці вулиці знаходили своє продовження в головних магістралях міста, завдяки чому встановлювався планувальний зв'язок храму з навколишніми будівлями й складалася радіально-концентрична структура міського плану, властива найбільшому числу історичних українських міст. Подібної планувальної організації набула і Москва; виразну радіально-кільцеву структуру має також, наприклад, Новгород, Псков й багато інших міст Росії [9].

Окрім всього, на Русі великого значення надавали гармонійності композиції храмів з поглядом пропорцій. Стосовно цього є велика кількість досліджень істориків та архітекторів, і своєрідність «русської системи мір» заслуговує особливої уваги. Чіткі геометричні методи, що передавалися через покоління, були невід'ємною рисою храмовбудування [10].

Добре, що однією з рис спадкоємного розвитку українського містобудування було переважне використання авторами старої системи домінант в архітектурно-планувальній структурі міста. Тобто, у переважній більшості випадків нова система регулярного плану зберігала орієнтацію на храм чи соборний комплекс, що відповідають історичному композиційно-сакральному центру міста з його символічним архітектурно-просторовим ядром – головною площею й головною на ній будівлею центрального міського храму. У тих же регулярних планах, де були позначені нові містобудівні утворення, передбачалося нові вулиці та будівлі розміщувати, як правило, уздовж новоутвореної центральної площі з розташованим на ній обсягом головного міського собору. Подібне рішення відповідало виробленим до кінця XVIII сторіччя містобудівним вимогам функціональної доцільності і ієрархії міських площ у системі генерального плану, згідно з якими головною площею українських та російських міст практично завжди ставала саме соборна (сакральна – *М.С.*) площа [11].

Висновки

Велика перерва в храмобудівництві України та втрата численних пам'яток архітектурної спадщини, особливо храмів, висувають важливу вимогу до сучасних архітекторів: дотримуючись загальноприйнятих канонів, відтворювати та відроджувати традиції української архітектури. Місцерозташування храму в місті, його навколишнє оточення, питання процесу взаємодії людини та об'єкта храму як сакральної споруди є важливими питаннями сучасної архітектури та містобудування. Неможливо дати відповіді на всі запитання, зокрема, як створювати нові храми та їх оточення, але, безперечно, окрім сучасних норм будівництва, зі врахуванням особливостей подальшого технічного розвитку та багатьох інших факторів впливу, потрібно знати і розуміти походження традицій формування сакральної архітектури в тканині міста, регіональні та архітектурно-розпланувальні особливості. Адже, незважаючи на багаті засоби художньої виразності, сакральна архітектура підпорядковується догматам та канонам, головна ідея яких – це те, що храм є відображенням царства Божого на землі.

1. Кудрявцев М.П. *Пространственная композиция Москвы XVII века* / М.П. Кудрявцев. – М., 1976. – (Архитектурное наследство; №25). 2. Кудрявцев М.П. *Москва – третий Рим* / М.П. Кудрявцев. – М.: Троица, 2008. – 288 с. 3. Алферова Г.В. *К вопросу о строительной деятельности Патриарха Никона* / Г.В. Алферова. – М., 1969. – (Архитектурное наследство; № 18). 4. Лебедев Лев, протоиерей. *Православный храм, богослужбная утварь и одеяния духовенства: (Настольная книга священнослужителя): В 4 т.* / М., 1983. – *Московская Патриархия, Т.4 – 7.* – 157 с. 5. *Повість врем'яних літ: Літопис (За Іпатським списком) / Пер. з давньоруської, післяслово, коментар В.В. Яременка.* – К.: Радянський письменник, 1990. 6. Брайтчевский М.Ю. *Утверждение христианства на Руси* / М.Ю. Брайтчевский. – К.: Наукова думка. – 295 с. 7. Рыбаков Б.А. *Древняя Русь. Сказания, былины, летописи* / Б.А. Рыбаков. – М., 1963. 8. Рыбаков Б. А. *Язычество древних славян* / Б.А. Рыбаков. – *Репринт. изд. 1987 г.* – М.: Наука, 2008. 9. МДС 31-9.2003 *Православные храмы. Т. 2. Православные храмы и комплексы. Пособие по проектированию и строительству к СП 31-103-99* / М.: АХЦ "АРХХРАМ" Московского Патриархата, 2003. 10. *Естественнонаучные знания в Древней Руси* / [Ред. текста Р.А. Симонов]. – М.: Наука, 1980. – 182 с. 11. *Раппорт П.А. Древнерусская архитектура* / П.А. Раппорт. – СПб.: Стройиздат, 1993. – 286 с.